

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено дослідженню особливостей використання міжнародно-правових інструментів для регулювання одного із базових справ людини – свободи віросповідання (свободи совісті). У статті проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, а також доктринальні підходи до визначення категорії право на свободу віросповідання.

Ключові слова: свобода совісті, свобода віросповідання, релігія, переконання, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Пакт про громадянські та політичні права, Загальна декларація прав людини, рішення Європейського суду з прав людини.

Києвець Е.В. Свобода совести как объект международно-правового регулирования

Статья посвящена исследованию особенностей использования международно-правовых инструментов для регулирования одного из базовых дел человека - свободы вероисповедания (свободы совести). В статье проанализировано практику Европейского суда по правам человека, а также доктринальные подходы к определению категории право на свободу вероисповедания.

Ключевые слова: свобода совести, свобода вероисповедания, религия, убеждения, Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод, Пакт о гражданских и политических правах, Всеобщая декларация прав человека, решения Европейского суда по правам человека.

Kyivets O.V. Freedom of Conscience as an Object International Legal Regulation

The article investigates the features of use of international legal instruments to regulate one of the basic human rights –freedom of conscience. The article

analyzes practice of The European Court of Human Rights, as well as doctrinal approaches to the definition of the category – the right to freedom of religion.

Keywords: freedom of conscience, freedom of religion, religion, beliefs, the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, the Covenant on Civil and Political Rights, the Universal Declaration of Human Rights, the European Court of Human Rights.

У сучасному світі переосмислення міжнародно-правових явищ без урахування взаємозв'язку міжнародного права та релігії стало міжнародно-правовим моветоном. Так, відоме в юридичному світі видання «*Martinus Nijhoff*» регулярно випускає збірки праць, присвячені саме впливу релігії на розвиток міжнародного права, починаючи з 1988 року [1], коли вперше на засіданні Американської асоціації міжнародного права було піднято питання впливу релігії на формування міжнародно-правових відносин. Однак вирішення таких питань – це скоріше питання філософії міжнародного права. Релігія та міжнародне право є явищами різнопорядковими, однак, як це не дивно, взаємопов'язаними, хоча цей зв'язок і не завжди чітко прослідковується. Можливо, саме тому питання взаємозв'язку міжнародного права та релігії залишається мало дослідженим. Цьому, на думку ряду фахівців [1, р. xiii], є дві причини. Перша, з них пов'язана з особливістю становлення міжнародного права як окремої науки в середині ХІХ – на початку ХХ століть, чому, сприяло в тому числі розмежування релігії та права як окремих явищ суспільного буття.

Однак у ХХІ столітті відкинути повністю релігію та мораль як елементи міжнародної правотворчості або навіть як фактори впливу на міжнародну правотворчість недоцільно і неможливо з огляду на те, що сучасне міжнародне право стало результатом розвитку релігійних вчень і в його основі лежать ідеї християнства. Це означає, що міжнародне право увібрало західні цінності, які не обов'язково поділяються іншими культурами та релігіями. Це не є ні добрим, ні поганим. Це лише факт, якому слід надати оцінку і враховувати це при аналізі будь-яких міжнародно-правових явищ, у

тому числі і при аналізі невдач міжнародного права як регулятора міжнародних публічних відносин. У більшості випадків міжнародне право розглядається саме як інструмент регулювання правовідносин у сфері свободи совісті та віросповідання.

Саме цим можна пояснити існування, наприклад, мусульманського міжнародного права. Виокремлення міжнародного права в ісламі є умовним. Не існує також визначеної і чіткої відмінності між внутрішньодержавним і міжнародним правом, адже визначення міжнародного права в ісламі не існує, проте ряд категорій, властивих міжнародному праву (мир, війна, договір), описані в Корані і складає основу ісламу (суть ісламу власне полягає у веденні переговорів Пророка Мухаммеда з сусідами щодо їх звернення в іслам; хоча правова основа техніки цих переговорів неясна). Також в Корані і Сунні закладені постулати про відносини мусульман із немусульманами. Першими працями, присвяченими ісламському тлумаченню регулювання міжнародних відносин, прийнято вважати «Великий сіяр» і «Малий сіяр» Мухамеда бен аль-Хасана Аш-Шибані 9189 хіджри або 804 р.). Група норм ісламського права, що регулюють взаємовідносини ісламу (ісламської громади, держави, мусульманина) з іншими спільнотами і громадами, називається «сіяр» (поведінка, манера дії ісламської громади, держави, мусульманина), але ці норми не становлять особливої системи права і є елементами ісламського права, що регулює відносини мусульман з немусульманами як всередині, так і поза ісламом. Обов'язкова сила сіяра ґрунтувалася на взаємності і загальному інтересі. Оскільки право і держава вважаються в ісламі досконалими й універсальними, то сіяр як частина права міг застосовуватися до всіх незалежно від раси, кольору шкіри, індивідуально та колективно, при цьому відношення об'єкта застосування права до самого права не бралось до уваги. Сіяр, на думку юристів, виступає частиною права звичаїв і договірних зобов'язань, які дотримуються ісламською державою де-факто або де-юре. Мусульманське міжнародне право залежить від волі мусульманської держави [2].

Міжнародні договори та декларації, розглядаючи означене питання, найчастіше оперують такими категоріями, як релігія/віра чи переконання. Жоден із них не дає вичерпного визначення, що є чим. Однак слід враховувати, що такі норми направлені скоріше не особі, а державам як суб'єктам міжнародно-правових відносин, які здатні реалізувати ці норми, адже основна ідея, яка є спільною для більшості документів – це вимога відділення церкви від держави, що і має стати тим інструментом, який захистить право особи на свободу совісті та віросповідання.

Отже, ключовим поняттям у нашому дослідженні є релігія та переконання, адже саме з ними пов'язують дві попередні категорії – свободу совісті та віросповідання, які є безпосереднім предметом захисту міжнародних документів. Але, якби нас попросили визначити, що є релігія, ми б не змогли дати чіткої відповіді. І скоріше за все, почали б перераховувати основні світові релігії. Однак категорія «переконання» не дозволить так вузько підійти до предмета, тому вочевидь сюди слід додати атеїзм. Але постає питання, що виступає тим об'єднавчим фактором, що робить релігію релігією, а переконання – переконанням. Тобто, де та межа, за якою вже це ані релігія, ані переконання? Чи можна вважати комунізм релігією або переконанням, чи можна вважати віру в світле капіталістичне завтра переконанням? Як тільки ми відходимо від класичних релігій чи чітко визначених переконань (атеїзм, агностицизм), стає дуже важко пояснити суть речей. І тоді постає питання – а що ж міжнародне право має захищати?

Це питання стало предметом окремої уваги ОБСЄ, в рамках якої було проведено дослідження «Свобода релігії або переконань» [3]. Серед іншого було зазначено, що при розгляді питань, пов'язаних із категорією «свобода релігії», існує ряд інших нечітко визначених термінів «церква», «релігійна громада», «секта» тощо. Складність визначення таких понять полягає в тому, що формулювання майже неминуче призводять до загрози дискримінації окремих релігійних груп.

Звичайно, використання таких термінів, як «секта» з метою зганьбити або підвести під стереотип певні релігійні групи, є неприпустимими в контексті зусиль, спрямованих на ліквідацію дискримінації та нетерпимості на основі віросповідання або переконань. Тому, не вдаючись глибоко у філософські категорії, слід було б звернутися до документу, розробленого в рамках Комісії ООН з прав людини (з 2006 року – Рада з прав людини), Загальні зауваження № 22 1993 р., де, зокрема (пункт 2) зазначено, що терміни «переконання» і «релігія» повинні тлумачитися в широкому сенсі. Стаття 18 (прим. – *мова йде про Міжнародний пакту про громадянські та політичні права 1966 р.*) не обмежується у своєму застосуванні традиційними релігіями або релігіями і переконаннями, які мають інституційні характеристики, або культурами, аналогічними традиційним релігіям. У зв'язку з цим, Комісія занепокоєна спробами дискримінації будь-якої релігії або переконань з будь-яких підстав, включаючи те, що такі культури (релігії) нещодавно створені, або представляють релігійні меншини. Захист має поширюватися на свободу релігії або переконань, в той же час припускаючи, що невіруючі не повинні піддаватися дискримінації через свої переконання. Пізніше ці ідеї були так або інакше висвітлені в цілому ряді інших резолюцій і декларацій: Декларації принципів терпимості, Декларації тисячоліття тощо.

І все ж таки поставити такі складні соціальні явища у формальні рамки правової норми неможливо і недоцільно. Слід все ж таки визначити не, що таке релігія або переконання, а хто і яким чином має право на них. Саме такий підхід є виваженим.

У зв'язку із цим пропонуємо розглянути положення базових міжнародних документів, які включають або матеріальну норму про захист такого права, або ж навіть передбачають процесуальний механізм його (права) захисту. Враховуючи те, що в рамках Ради Європи було створено ефективний механізм захисту прав людини, спробуємо подивитися на всі інші механізми саме через призму Європейської конвенції про захист прав

людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) та через практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Стаття 9 ЄКПЛ [4] «Свобода думки, совісті і релігії» встановлює, що кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Крім того, стаття 14 забороняє дискримінацію за, у тому числі, релігійною ознакою. Конвенція також містить інші статті, які можуть бути використані для захисту права особи на свободу віросповідання, хоча вони і не стосуються безпосередньо релігії. Зокрема, це статті 8, 10 та 11.

У Першому Протоколі до Конвенції [5] (стаття 2 «Право на освіту») додатково уточнено, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань.

У цілому слід зазначити, що положення Конвенції містять норми аналогічні до інших міжнародних документів у сфері прав людини. Так, вже згадана вище стаття 9 змістовно повторює положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та в інших регіональних міжнародних угод. Тому, з нашої точки зору, норму про право людини на свободу віросповідання та переконань можна вважати частиною загального міжнародного права і навіть вважати його міжнародною універсальною звичаєвою нормою. І не дивлячись на це, визначити зміст цього права надзвичайно складно. Труднощі щодо визначення змісту права

на свободу віросповідання можна прослідкувати і при прийнятті Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань. Однак питання *travaux préparatoires* до цього документа мають стати предметом окремого спеціального дослідження, адже навіть після прийняття Декларації спеціальний доповідач з питань свободи віросповідання та переконань наголошував на тому, що питання релігійної нетерпимості до кінця не досліджені та потребують подальшого опрацювання. (Детальніше із роботою Доповідача можна ознайомитись за адресою: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/Pages/FreedomReligionIndex.aspx>)

У цьому контексті надзвичайно цікавим є практика ЄСПЛ, адже перед ним стояла доволі непроста задача створити послідовної виважену судову практику щодо права на свободу віросповідання та поглядів. Аналіз *travaux préparatoires* ЄКПЛ дозволяє зробити висновок про те, що таке право було з самого початку визнано як беззаперечне базове право, чому сприяв також і суб'єктивний елемент – ставлення самих розробників до свого власного права на свободу сповідувати, тому не дивно, що частина перша статті 9 Конвенції ввійшла в остаточний текст документа майже без змін.

Певну дискусію викликало формулювання частини 2 цієї статті. Представники Туреччини [1, р.388] побоювалися занадто широкого формулювання частини 1 і тому наголошували на доцільності більш жорсткого обмеження релігійної свободи у частині 2. Однак у силу знову ж таки релігійних особливостей, більшість, яка представляла християнські держави, не вбачала тих загроз, які мала Туреччина у зв'язку із ісламським фундаменталізмом. Власне це були всі дебати стосовно цієї статті. З одного боку, це свідчить про єдність позицій держав, що трапляється не так вже й часто, а з іншої – це створило додаткові проблеми у процесі правозастосування цієї статті для ЄСПЛ. На жаль, емпіричний аналіз практики інших міжнародних інституцій, які займаються питаннями права, що є предметом розгляду, свідчить про те, що *travaux préparatoires* не виконують функції основного тлумачного інструменту, оскільки, як правило,

не несуть змістовного навантаження [6], адже по суті ми маємо справу з міжнародно-правовим прийомом, який достатньо часто застосовується за необхідності врегулювати складні та неоднозначні суспільні відносини – «конструктивна нечіткість».

Таким чином, правозастосовчі органи залишені сам на сам з проблемами тлумачення базових категорій – релігія, віра, переконання – і вимушені виробити власний підхід до їх розуміння. З самого початку великі надії у цьому контексті покладалися на Європейську комісію з прав людини, однак після вступу в дію Протоколу № 11, Комісія по суті була об'єднана із Судом і як така зникла із інституційної структури Ради Європи. Хоча це не означає, що Комісія нічого не зробила. Навпаки саме завдяки її діяльності було розроблено базові принципи розуміння права, яке слід розуміти максимально широко та «максимально включно». Це спричинило те, що в подальшому сама Комісія та ЄСПЛ (а з 1998 року – Суд) достатньо рідко відмовляли у задоволенні позовів, які стосувалися статті 9 Конвенції. Хоча цікавим є рішення від 10 березня 1981 року X. проти Німеччини [7]. Заявник поскаржився на порушення права його батька, передбачених статтями 8 та 9 Конвенції, владою Гамбургу, а потому і всіма судовими інстанціями ФРН. Батько заявника, який власне і розпочав судовий процес, виходячи із власних релігійних переконань, відмовлявся бути похованим на міському цвинтарі, де, на його думку, було занадто багато християнських символів, а висловлював бажання розвіяти свій прах після смерті над власною землею. Однак у ході судових слухань батько помер і справу вже продовжував його син. Комісія прийшла до висновку, що вочевидь право на вибір місця поховання виходить за сферу дію статті 9.

На окремих ознаках релігії було наголошено Судом у справі Кембел та Козанс проти Великої Британії [8]. Не зупиняючись на фактичних обставинах справи, лише коротко визначимо, що Суд наголосив на необхідності того, щоб віра (релігія) мала певну переконливість, серйозність, систему, тобто мати смутні уявлення про щось не означає віру.

Було ще декілька справ, розглянутих Комісією та Судом, які стосувалися статті 9, однак в жодній з них, так і не було надано чітких критеріїв визначення переконливості, серйозності та системності.

Підсумовуючи хотілося б визначити, що все одно Суд доволі широко підходить доволі широко до визначення категорії релігія, навіть там де національний суд суттєво сумнівається, як це було, зокрема у справі X. проти Німеччини. У ряді справ (Ероусміт проти Великої Британії [9], Кнудсен проти Норвегії [9], Курадуман проти Туреччини [10], Іскон та інші проти Великої Британії [11] тощо) Суд приймає визначальні рішення щодо пацифізму як переконання, а також щодо ісламу, індуїзму буддизму, іудаїзму як таких, що підпадають під дію статті 9 Конвенції. І навіть нові течії християнства, а також зовсім дивні були також прирівняні до релігій. І Комісія, і Суд наголошували на тому, що час, протягом якого існує релігія не мають ніякого значення.

У ряді справ (X. проти Австрії та X. проти Італії [12]) Суд, не розглядаючи в цілому ознаки переконання, відразу визначив, що держави мали право заборонити неонациські заходи, виходячи з частини 2 статті 9, однак в цілому Суд все ж таки зазначив, що неонацизм таки відносить до переконань, однак заборона необхідна задля забезпечення демократичного розвитку держави. Цінність цих рішень полягає в тому, що саме вони заклали основу розуміння частини 2 статті 9 Конвенції, а також надали можливість вивести узгодженість та структурованість, як ознаки релігії та переконань. Однак ситуація може бути ускладнена ще й тим, що віра та переконання може характеризуватися винятковою індивідуальністю, тобто не бути частиною структурованої релігії. До такої категорії можна віднести, перш за все атеїстів та байдужих [13]. Разом з тим, при такому занадто вже широкому підході виникає суттєва загроза зловживання правом і перетворення віри на інструмент отримання привілеїв.

І в такому випадку чільне місце серед юридичних прийомів починає займати юридична казуїстика, доказом чому, до речі виступає і перша справа,

наведена у даному дослідженні, щодо поховання. Адже, якби скаржник основним аргументом свого небажання навів би не наявність значної кількості християнських символів на кладовищі, а, наприклад, навів би аргументи на користь того, що його кремація є елементом структурованої релігії, як сповідує релігійна організація або він сам, вважаємо, що результат розгляду міг би бути іншим.

Все ж таки у цьому відношенні національний суд знаходиться, порівняно із міжнародним у більш вигідному становищі, адже він, порівняно з міжнародним, знаходиться в відносно гомогенному середовищі, і вже навіть усередині держави сучасний суспільний плюралізм ускладнює це завдання максимально. У міжнародному ж вимірі вирішення питання віросповідання стає таким, що майже неможливо вирішити, адже цілком очевидно, що міжнародна сфера гетерогенна, із відсутністю спільної культури та історії, хоча, якщо розглядати винятково держави Європи, все ж таки можна спостерігати певну єдність культурну, політичну і навіть філософсько-правову. І все ж таки в одному із рішень Суд зазначив, в Європі відсутня єдина концепція релігії [14]. Саме це ставить Суд у доволі скрутне становище. Він має піднятися над проблемою взаємодії релігії, суспільства і держави, не враховуючи при цьому внутрішньодержавну структуру таких відносин, незалежно від форми її закріплення.

Однак ставлення Суду до самої категорії релігія, віросповідання та переконання є неоднозначним та доволі розпливчастим. Суд власне виводить принципи, які не несуть, з точки зору нормативі ста, ніякого навантаження. Так, у справі Кокінакі проти Греції [13] Суд просто зазначив, свобода віросповідання є цінним надбанням, невіддільним від демократичного суспільства, а стаття 9 захищає сферу особистих переконань і віросповідань, а релігійна свобода є в першу чергу питанням індивідуального переконання, але це мало чим може допомогти у визначенні змісту свободи.

Але дає нам змогу зробити певні узагальнення про те, що саме внутрішній вимір релігії або переконань знаходиться в основі релігійної

свободи. Однак тоді постає цікаве юридичне питання – що має довести заявник у Суді, стверджуючи, що його право, передбачене статтею 9 Конвенції, було порушено. Слід погодитися у цьому контексті із професором Евансом, який вважає, що має бути доведено тиск держави з метою зміни внутрішніх переконань [15]. Однак, окрім права на внутрішнє переконання існує і зовнішній вираз права і знову ж таки виникає питання, що складає його зміст. Ця проблема також ставала предметом розгляду Суду. Так, у вже згаданій вище справі Ероусміт проти Великої Британії Комісія була змушена досліджувати всі зовнішні прояви релігії, аби визначити чи дійсно акція, яка проводилась підпадала під сферу дії статті 9 Конвенції. У цій справі Комісія прийняла рішення, формулюванню якого позаздрив би сам майстер словоблудства Макіавеллі: зовнішній прояв релігії повинен бути тісно пов'язаний з вимогами релігії або переконань. Однак вже у справі Карадуман, про яку вже згадувалося, жінці-мусульманці у праві сфотографуватись у хустці було відмовлено, оскільки, на думку Суду, це не може вважатися зовнішнім проявом релігії.

Тому, з одного боку, дійсно правозастосовча практика дуже широко підходить до визначення категорії внутрішнє переконання як елемент віри і вузько до зовнішніх проявів віри. По суті Суд вивів квазі ієрархію зовнішніх проявів – якщо прояв стосується молитви, тоді він підпадає під дію статті 9, а, якщо одягу, то не завжди, оскільки цей прояв є меш показовим. Такий підхід дещо дивний, адже ми розкладаємо по полицках у певній системі те, що існує у комплексі і не може бути поділено, а тим більше ієрархічно структуровано. Не слід забувати, що для багатьох релігія – це і життя, адже, як сказано ще в Біблії – віра без справ мертва. Однак для Суду, як це не цинічно звучить, легше мати справу із внутрішнім, ніж із зовнішнім, адже саме останнє вступає доволі часто у конфлікт із суспільством та державою.

І все ж таки зовнішній прояв є важливою частиною релігії, це стосується і одягу, і їжі, і манери поведінки. І людина, яка змушена порушувати зовнішній аспект, обов'язково буде відчувати порушення і

внутрішньої свободи віросповідання. Для деяких релігійних меншин підтримання певного способу життя має надзвичайну важливість навіть для виживання. Чому таку позицію зайняв Суд не зрозуміло, оскільки він не дає тлумачення своїх рішень та підходів і це вимушені робити ми.

Список використаних джерел:

1. Religion and International Law. Contributors: Mark W. Janis - Editor. Publisher: Martinus Nijhoff. Place of publication: Boston. Publication year: 2004. Page number: xiv
2. Правовое регулирование международных отношений в исламе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islamrf.ru/news/analytics/politics/765/>
3. Свобода религии или убеждений: Законы, влияющие на структуризацию религиозных общин Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе Обзорная конференция, Сентябрь 1999 Справочный документ БДИПЧ 1999/4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/odihhr/16699#p4>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004&c=1
5. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 20.03.1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_535
6. Dickson Brice The United Nations and Freedom of Religion // International and Comparative Law *Quarterly*. – Vol. 44 –1995. – pp. 327-357.
7. X. v. Germany - Admissibility Decision <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=4836>

8. Case of Campbell and Cosans v. The United Kingdom Judgment Strasbourg 25 February 1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57455#{"itemid":\["001-57455"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57455#{)
9. Arrowsmith v. United Kingdom - Admissibility Decision (16 May 1977) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=4490>
10. Knudsen v. Norway - Admissibility Decision [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=4749>
11. Karaduman v. Turkey - Admissibility Decision [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=4237>
12. Iskcon and 8 Others v. The United Kingdom [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=1977>
13. Taylor Paul M. Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice Cambridge University Press, 22 дек. 2005 - Всего страниц: 436 – P. 325
14. Case of Kokkinakis v. Greece (Application no. 14307/88) judgment Strasbourg 25 May 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strasbourgconsortium.org/document.php?DocumentID=4519>
15. Case of Otto-preminger-institut v. Austria (*Application № 13470/87*) JUDGMENT Strasbourg 20 September 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897#{"itemid":\["001-57897"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57897#{)
16. Evans Malcolm D. Religious Liberty and International Law in Europe University of Bristol Series: Cambridge Studies in International and Comparative Law (№. 6) 1997 428pages

** Ківець Олена Валеріївна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.*